

**Різні долі українських князів та їхніх замків
(на прикладі родів Сангушків-Ковельських і Збараських
у кінці XV-XVI ст.)**

Після багатьох років кровопролитних воєн за спадщину галицьких Романовичів Волинь опинилася у складі Великого князівства Литовського, польські монархи і політичний народ Корони сприймали цей регіон як тимчасово окуповану литовцями територію. За таких умов на Західній Волині виникає ціле пасмо оборонних споруд, володарями якого стають родичі правлячої у Вільно династії Гедиміновичів. На сьогодні досить важко встановити точну дату облаштування на березі річки Турії замку. Перша писемна згадка про нього датується місцевими краєзнавцями 1327 роком, протягом якого нібито і було споруджено укріплення, яке згодом зруйнували хрестоносці – лицарі Лівонського ордену. Відомо, що разом з Тевтонським військово-релігійним об'єднанням вони у XIII – на початку XV ст. становили досить серйозну зовнішню небезпеку як для Великого князівства Литовського, так і Корони Польської. Побудова на березі річки серед волинських лісів замку, що розташовувався поряд із сільським поселенням, свідчила би про значення Західної Волині як стратегічно важливого регіону Великого князівства Литовського.

Історія міста Ковель, розташованого на самій межі Великого князівства і Корони, сягає другої половини XIV століття, коли північно-західні окраїни Волині знаходилися в руках старшого сина князя Федора Ольгердовича – Сангушка (Сендюшка) Федьковича († до 1454), що мав титул «князя на Ратно та Ковелі» [11, с. 294]. Варто зазначити, що засновник одного з найвпливовіших князівських родів Волині у XIV-XVIII ст. Сангушко Федькович активно розширював свій маєток за рахунок приєднання до нього суміжних волостей, чим викликав невдоволення короля Владислава III, який у 1441 р. у відповідь на анексію князем Сангушком Коширської волості позбавив його прав на колишнє родове гніздо – Ратно. Хоча у 1443 р. великий князь Казимир Ягеллончик все ж таки повернув Ратненську волость войовничому князю [11, с. 102].

Наступним власником містечка на річці Турії був син Сангушка князь Михайло, який, отримавши наприкінці XV ст. підтвердження своїх прав на Ковель [16, с. 448], безперешкодно посідав його аж до своєї смерті (1511 р.). Цікаво, що інші нащадки Сангушка Федьковича – Василь та Олександр – залишили помітний слід в історії Волині й сусіднього

Поділля. Перший з них у 1443-1445 рр. був брацлавським та вінницьким намісником, а другий – був володимирським (до 1480 р.), а згодом і кременецьким старостою (1484-1490 рр.) [11, с. 294].

Син цього князя Василь Михайлович, маючи резиденцію в Ковелі, був першим представником роду, що почав іменуватися Сангушком-Ковельським. Історію появи цього подвійного прізвища можна розглядати під двома кутами зору. Приставка «Ковельський», з одного боку, вказувала на центральне володіння князя Василя і, разом з тим, виділяла його з-поміж інших представників роду Сангушків, котрі посідали на Волині низку маєтностей, за які між ними часом виникали жорсткі суперечки. Подібні майнові спори (і не тільки в межах однієї князівської фамілії) могли тривати роками. До їх полагодження залучалися великокнязівські комісари, родичі та сусіди сторін, а найдієвішим механізмом вирішення конфліктних ситуацій були угоди, в яких чітко прописувалися межі володінь.

Славетний нащадок Ольгерда для укріплення свого родинного маєтку влаштував у ньому міцний замок [1, с. 74], до якого прилягала одна з вулиць міста – Замкова. Ця ковельська «магістраль» згадується у документах і другої половини XVI ст. [9, арк. 429 зв.] Саме у ковельській фортеці з кінця XV і до середини XVI ст. і діяв т. зв. «замковий» уряд, який представляв у місті владу дідича (в нашому випадку – князя Василя Сангушка-Ковельського). Про внутрішній і навіть зовнішній вигляд цієї споруди ми, на жаль, наразі нічого не знаємо. Найімовірніше, він був дерев'яним, адже до наших днів від нього не залишилося і сліду.

Водночас Василь Михайлович Сангушко дбав про чітке розмежування своїх володінь з маєтностями родичів. Тому князь прагнув домовитися з сусідами-представниками знаті про мирне співіснування у повіті і неодноразово звертався до них із пропозиціями про вирішення всіх спірних земельних питань за допомогою судочинства, а не силою зброї. Так, у фамільному архіві князів Сангушків є згадка за 1519 р. про «розмежування ділянки землі між містом Ковелем князя Василя Михайловича Сангушка і добрами (маєтком) Камінь-Коширським князя Андрія Михайловича (Сангушка) Коширського» [13, с. 188]. На початку XVI ст. у ВКЛ проживало 9 представників князівського роду Сангушків, які володіли Ковельським, Коширським та Ратненськими маєтками.

У 1537 р. князь Андрій Михайлович Сангушко уклав двосторонню угоду зі своїм дядьком Василем Михайловичем Сангушком-Ковельським стосовно розподілу ковельського маєтку: Городелець (володіння князя Андрія) відмежовувався від володінь Ковеля і Клевеця (володіння князя Василя) «по березовій струзі». Так зазначено у документах архіву Сангушків за 1537 р. [14, с. 68-69]. Відповідно до тексту цього договору, слугам обох князів заборонялося порушувати внутрішні кордони між

маєтностями і провадити на чужій території будь-яку економічну діяльність, крім випадків, зазначених в угоді.

За роки життя князя Василя Михайловича Сангушка Ковель і Ковельська волость зростали. Відомо, що саме в цей час Ковель за клопотанням свого власника отримав привілей на Магдебурзьке право (1518 р.), а площа маєтку помітно зросла, поглинувши навіть деякі сусідні володіння. Необхідно зауважити, що ця остання обставина була досить несприятливою для ковельського дідича, в якого з 1543 р. виник конфлікт зі своїм сусідом князем Андрієм Івановичем Вишневецьким, володарем Смідинського маєтку [15, s. 191-194]. Ще раніше, у 1538 р., Сигізмунд I надіслав Василю Сангушку позов за скаргою князя Федора Андрієвича Сангушка про напад ковельських міщан на чолі з урядником на землі князя Федора [14, s. 129]. Як випливає з пізніших згадок у документах, це протистояння також виникло через межову суперечку. Щоправда, невдовзі цей конфлікт вдалося погасити – у 1540 р. обоє Сангушків підписують угоду «про розмежування маєтків» [14, s. 237-238].

Василь Сангушко, як і кожен тогочасний магнат, передусім піклувався про створення міцної опори для своєї влади зі слуг, які проживали на території його володінь і виконували різні цивільні та військові повинності. Тому можновладці застосовували форму ленного права на користування землеволодінням, згідно з яким маєток передавався у тримання вірній князю особі з правом управління, але без права вільного розпорядження землею. Так, у 1542 р. Василь Сангушко-Ковельський надав «служі Демиду Войтковичу дворище у селі Мощена. За це Войткович мав «конем служити» [5, с. 78], тобто нести військову службу у свого князя. Водночас ковельський дідич дбав про забезпечення земельними володіннями своїх вояків, які були готові збройно підтримати свого зверхника. У 1536 році він «своїм листом дав у потомственне володіння 10 волок землі в селі Люблин панцирним латникам Павлу Красуцькому, Потію Мостоновичу і Павлу Кашановичу в обмін на залишені ними ділянки землі у Ковелі» [7, с. 32]. Разом з тим, у селі Зелово боярину Христофору Стефановичу надано 1 волоку, за яку він платив чин 5 флоринів, 1 гуску, 2 курей, 10 яєць, але був звільнений від інших повинностей. Цей же слуга мав 2 волоки у селі Туровиця, за кожен з яких платив по 5 флоринів [7, с. 29]. А панцирний боярин Григорій Жук мав виписку з Володимирських городських книг за 1540 р., відповідно до якої князь Василь Михайлович Сангушко наділив весь його рід дворищем у селі Ходовиці. За це він з нащадками мав нести військову службу [7, с. 41]. На авторитетну думку історика Н. М. Яковенко, на кінець XVI ст. залишки інституту замкового землянства-боярства були присутні на Волині тільки у Ковельському старостві [11, с. 251].

Через тривалі конфлікти з сусідами князь Василь Михайлович Сангушко-Ковельський у 1543 році приймає пропозицію дружини Сигізмунда, представниці старовинного італійського роду Сфорца, обмінятися маєтками. У 1543 році у Кракові було укладено трансакцію. Відповідно до неї Василь Сангушко-Ковельський передав свої права на Ковельську волость (3 замки та близько 35 сіл з монастирем св. Трійці) королеві Боні, натомість отримавши маєтки – Хорвол, Обольче та Смоляни [14, с. 334-339]. Доба князів Сангушків на Ковельщині скінчилася ... А у Ковельського замку з'явилися нові власники.

Чільне місце серед оборонних споруд ранньомодерної України займав і Старозбараський замок, який до кінця XVI ст. був родовим гніздом князів Збараських. Старий Збараж знаходився в регіоні, який зазнавав частих татарських нападів (1558, 1567, 1572, 1588, 1589 рр.), що було пов'язано з розташуванням першого вздовж одного з напрямків руху татарських загонів на Волинське воєводство. Окрім цього, споруда знаходилася на межі Волині та Галичини [12, с. 625], що мало дуже велике стратегічне значення. Замок виконував функції оборони та резиденції одного з могутніх магнатських родів Речі Посполитої в XVI і перших десятиліттях XVII ст. [12, с. 625], а також адміністративного центру волості, що складалася з кількох навколишніх сіл. Залишки замку у вигляді руїн могутньої кам'яної стіни можна ще було оглядати в середині XX століття [3, с. 199]. Нині про місце знаходження давнього замка свідчать лише окремі горби на високій горі.

Необхідно констатувати, що Старозбараський замок вивчений дотепер лише частково. Поверховий аналіз історіографії засвідчує, що дослідники мало цікавилися замком у Старому Збаражі, на відміну від Нового Збараського замку. В більшості наукових публікацій, присвячених князям Збараським і їх володінням, головна увага приділяється саме другому замку, натомість, про перший замок існують лише невеликі згадки, які обмежуються лише загальною характеристикою споруди. При цьому, існує непогана джерельна база, яка дає змогу досліджувати дану оборонну споруду та висвітлювати її різноманітні аспекти. В даному контексті не можна не згадати статтю відомого кременецького дослідника Волині Володимира Собчука «Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – 1-а полов. XVII ст.)» [6], в якій автор розглянув замки, зазначив їх власників, надав генеалогічні схеми князівських і шляхетських родів, склав перелік споруд, окреслив політичний і соціальний контекст формування мережі фортифікацій. Щодо Старого Збаражу, то тут він наводить короткий зміст інвентаря 1592 р., зосереджуючись радше на описі дитинця і не дає жодної інформації про села та підданих, які теж

описані в документі. Але, зважаючи на те, що окрім Собчука ніхто не досліджував Старозбаразький замок, навіть опосередковано, його стаття набуває першочергового значення, роблячи значний внесок у розробку даної теми.

Старозбаразький замок знаходився на відстані 3 км від сучасної південно-західної околиці міста Збараж. Тепер це невелике село Старий Збараж, що було колись столицею удільного князівства, про яке згадував ще Володимир Мономах у «Повчанні своїм дітям» [2, с. 199]. Він був закладений у 1383 р. на місці давньоруського городища на краю високої скелястої гори [4, с. 69], як і більшість інших українських твердинь. Судячи з незначної (близько 80 см) товщини стін [2, с. 86], споруда була не досить міцна для виконання своєї функції, але, разом з тим, розглядаючи інвентар, ми можемо побачити, що вона знаходилася в обороздатному стані. На малюнках, створених у XIX ст., замок був нерегулярним у плані, мав надбрамну башту [3, с. 69], що також зазначено в даному інвентарі. У 1474 р. татари спалили твердиню разом з її володарем, Василем Несвіцьким – предком князів Збаразьких [12, с. 626]. Незабаром замок був відновлений і проіснував ще сто років, але внаслідок кількох татарських нападів у 1598 р. був зруйнований остаточно, що й спонукало князя Януша Збаразького почати пошуки місця під будівництво нової твердині. З часом Старозбаразький замок цілковито зник із поверхні землі [12, с. 626]. Плани старого князя виконали його сини, Криштоф та Юрій. Освічені молоді шляхтичі, які навчалися в університетах Болоньї та Падуї [2, с. 86], хотіли збудувати родове гніздо у найсучасніших на той час фортифікаційно-архітектурних формах.

Перебуваючи у 1598 році у Венеції, Криштоф Збаразький познайомився з відомим італійським архітектором Вінченцо Скамоцці та замовив йому проект замку. Митець виконав проект і докладно описав його у своєму трактаті «Ідея загальної архітектури». За пропозицією італійця та бажанням князя, Новий Збаразький замок мав бути «palazzo in fortezza» – укріпленим палацом, типом будівлі, поширеним на той час у Європі [2, с. 87]. Споруду було збудовано в 1620 році.

Князі Збаразькі-Корибути спершу писалися Несвіцькими. В 1463 р., за умовами поділу між братами, Збараж отримав князь Василь Несвіцький, після якого його успадкували його сини: Василь (помер в 1474 р.), якому дістався Збараж із околицями, Семен і Солтан, які отримали інші волості. Синами Василя Васильовича, які вже писалися Збаразькими, були Семен, спадкоємець Збаража, Михайло, прабант роду Вишневецьких та Федір, сини якого започаткували роди Порицьких і Воронєцьких [12, с. 625]. Семен Збаразький (помер після 1481 р.), який був одружений

із Катериною Цебровською, мав сина Андрія (помер після 1540 р.), що одружився з Ганною Гербертівною, та дочку Ганну, яка вийшла заміж за Якуба Вретецького. Під час поділу синів Андрія Семеновича Збараського, проведеного у середині XVI ст., замок і місто Збараж перепали Миколаю і Юрію Андрійовичам [6, с. 21]. Після смерті Миколая в 1574 р. Збараж успадкував його син Януш (помер у 1608 р.), брацлавський воєвода, сенатор від Брацлавського воєводства в 1576-1608 роках [11, с. 114]. Братом Януша був князь Петро Збараський, який 1583 року віддав у річну оренду місто Новий Збараж разом із волостю й усіма данинами та повинностями місцевих бояр [11, с. 67]. Варто зазначити, що король Речі Посполитої Стефан Баторій, схиляючись перед організаційними й військовими здібностями брацлавського воєводи Януша Збараського, говорив про нього так: «Якби польська вольність шукала королів удома, а не на чужині, Януш був би гідним королівської корони» [11, с. 77]. За заповітом Юрія Андрійовича в разі передчасної смерті сина володіння лишалися в роду Збараських, але його брат Стефан, в якого помер єдиний син, вирішив віддати їх дочкам. 2 серпня 1584 р. старші дві з них – Маруша, заміжня за ловчим Великого князівства Литовського Миколаєм Нарушевичем, та Настасія, дружина рогачівського старости Романа Воловича – отримали з його рук відповідні частки [6, с. 21]. Спадщину, яка належала молодшим дочкам – Галшці та Катерині – після смерті Стефана Андрійовича в 1585 р. забрала їхня мати Барбара з Козинських, що була вже заміжня за Андрієм Фірлеєм, а коли вона померла в 1591 р., двоюрідні брати сестер Збараських Януш Миколайович та Петро Владиславович Збараські відсудили права на опіку восени 1592 р. Андрій Фірлей передав їм маєтки пасербиць [8, арк. 265 зв.]. Галшка Юріївна 1595 р. вийшла заміж за Людвіка М'якицького і спільно з ним відібрала в родичів батькову спадщину, а Катерина Юріївна, яка в 1602 р. стала дружиною Миколая Белжецького [11, с. 234], вчинила, очевидно, так само. Спадкоємцями князя Януша були його сини: Юрій (помер у 1631 р.), краківський каштелян та Криштоф (1580-1627), великий коронний конюший. Збараж перейшов до князя Юрія, але той подарував місто і ключ, що до нього належить, Криштофу. Оскільки вони залишились без нащадків, то на них згас князівський рід Збараських.

Отже, в кінці XVI ст. родове гніздо князів Збараських, що складалося в цей час із великого окольного мурованого замку з пригородком та острогом під ним і двох міст – Великого й Малого, одне з яких лежало за ставом, а друге – під горою [6, с. 22], виявилось поділеним аж на п'ять частин. За кілька років Януш Миколайович Збараський об'єднав його в одне ціле.

Так сталося, що доля князівських замків, як і їхніх власників, склалася протягом XVI ст. по-різному. На Волині шляхетський рід Сангушків втратив право на Ковельщину – своє родинне гніздо ще у 40-их рр. XVI ст., а на Поділлі князі Збараські продовжували творити долю рідних теренів аж до кінця першої третини XVII ст.

Джерела та література

1. Волинская губерния. Географическо-исторический очерк / составил С. Каретников. – Ковель, 1905.
2. Липа К. А. Під захистом мурів. – К.: Наш час, 2007. – (Сер. „Невідома Україна”).
3. Нельговський Ю. П. Замок у Збаражі // Українське мистецтвознавство. – № 5. – К.: Наукова думка, 1971.
4. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Гл. ред. Г. Н. Логвин. – К.: «Будівельник», 1986. – Т. 4.
5. Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне. – Луцьк, 2000. – 328 с.
6. Собчук В. Д. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – 1-а полов. XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні споруди Волині: Збірник наукових праць / Під ред. В. Собчука. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник. – Тернопіль: „Видавництво Астон”, 2006. – С. 17-56.
7. Теодорович Н. Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Почаев, 1903. – Т. 5 [Ковельський уезд].
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 22, оп. 1, спр. 8 [кременецька земська книга за 1592-1593 рр.].
9. ЦДІАК України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1 [Мікрофотокопія поборових книг маєтків Волинського воеводства з Головного архіву давніх актів у Варшаві: Archiwum Skarbu Koronnego, № 31].
10. Штойко П. І. Господарське й оборонне значення ставків Поділля // Тези доповідей Шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 13.
11. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008.
12. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław- Warszawa-Kraków, 1994. – Cz. II, t. V [województwo wołyńskie].
13. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak. – Lwów, 1890. – Т. 3.
14. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak. – Lwów, 1890. – Т. 4.
15. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566-1574) [Užrašymų knyga 51] / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. – Vilnius, 2000.
16. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. – Warszawa, 1895.